

Robert Ocipka

ŻARY W LATACH 1945–1950

Wyzwolenie Żar nastąpiło w wyniku ofensywy zimowej przeprowadzonej przez Armię Radziecką i jednostki I Armii Wojska Polskiego w roku 1945. Celem tej operacji było zajęcie ziem na zachód od rzeki Wisły¹. Jednostką radziecką, która dokonała oswobodzenia Żar, był 10 Korpus Pancerny Gwardii, a w szczególności 10 brygada pancerna, która na skutek kontrataku sił niemieckich poniosła znaczne straty². Ostateczne wyzwolenie Żar nastąpiło 16 lutego 1945 r. Wojska niemieckie zostały zepchnięte na linię Nysy Łużyckiej. Na tyłach jednostek radzieckich broniła się jedynie załoga miasta Głogów³.

Przeniesienie walk dalej na zachód pozwoliło na przystąpienie do organizowania polskiej administracji. Co prawda oficjalne i prawne przekazanie Polsce ziem zachodnich nastąpiło po zakończeniu konferencji poczdamskiej⁴, jednak już po przejściu frontu przystąpiono do tworzenia przez armię radziecką komendantur wojennych, a następnie przejmowaniem terenu zajęły się polskie grupy operacyjne⁵.

Pierwszym pełnomocnikiem władz polskich w Żarach był Bronisław Podhorski, a burmistrzem Zygmunt Wituski. Problemy związane z administracyjnym przejściem ziem powiatu żarskiego nie były jedynymi, z jakimi przyszło zetknąć się nowym władzom⁶. Uporczywe walki prowadzone na tych terenach spowodowały, że miasto było bardzo zniszczone. Liczne zakłady pracy oraz budynki mieszkalne uległy w większości całkowitemu unicestwieniu. Migracja na tak zniszczone tereny nastąpiła z dwóch zasadniczych kierunków. Z zachodu powracali Polacy z wyzwolonych obozów koncentracyjnych lub wywiezieni na przymusowe roboty w głąb Niemiec. Pierwszymi mieszkańcami Żar byli też jeńcy wojenni, którzy powracali z Niemiec po

¹H. S z c z e g ó ł a, *Ziemia żarska w Polsce Ludowej*, Zielona Góra 1979, s. 49–43

²Archiwum Państwowe w Zielonej Górze Oddział w Żarach (dalej APwZGOŻ) Zarząd Miejski w Żarach, sygnatura 48, s. 1–25, Wykaz żołnierzy poległych w walkach o wyzwolenie Żar.

³K. S o b c z a k, *Wyzwolenie północnych i zachodnich ziem polskich w latach 1944–1945*, Poznań 1985, s. 107–108

⁴W. T. K o w a ł s k i, *Wielka Koalicja 1941–1945*, t. III, Warszawa 1980, s. 697.

⁵T. J a w o r s k i, *Żary w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*, Żary 1993, s. 175

⁶*Ibidem*, s. 176.

spędzeniu sześciu lat w niewoli. Drugim kierunkiem, z którego przybywali osadnicy, był północny wschód, czyli tereny dzisiejszego województwa wielkopolskiego oraz Polski centralnej.

Mimo usilnych starań nowo utworzonych władz ówczesni przesiedleńcy traktowali Żary jako etap przejściowy w swojej wędrówce do stron rodzinnych. Brak perspektyw oraz obawy przed osiedlaniem się na ziemiach zachodnich były na pewno ważnym czynnikiem hamującym proces zasiedlania tych terenów.

Aby przystąpić do masowego osiedlania ludności polskiej, należało najpierw wysiedlić zamieszkałych w Żarach obywateli pokonanych Niemiec hitlerowskich. Co prawda zaraz po wyzwoleniu miasta liczba ich była niewielka⁷, lecz zakończenie działań wojennych i słabe zabezpieczenie granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej spowodowało, że ludność niemiecka zaczęła powracać do swoich domostw. Rosnąca liczba Niemców stanowiła niebezpieczeństwo dla niewielkiej liczby obywateli polskich oraz sprzyjała powstawaniu niemieckich grup dywersyjnych w rejonie Żar. Potrzeba chwili zmuszała nowe władze do zatrudniania Niemców w zakresie utrzymania porządku oraz ochrony przed rozprzestrzenianiem się chorób zakaźnych⁸. Wielu obywateli niemieckich będących wysokiej klasy specjalistami otrzymało poświadczenia przydatności oraz zezwolono im na pozostanie w mieście, o czym świadczą wytyczne, jakie otrzymały urzędy pośrednictwa pracy⁹.

Sytuacja zaczęła się zmieniać na skutek coraz większego napływu ludności polskiej. Największa fala repatriantów przybyła do Żar w roku 1946. Byli to przesiedleńcy ze wschodnich terenów Polski oraz osadnicy wojskowi, którzy zasiedlali tereny przygraniczne, tworząc jednocześnie zabezpieczenie militarne granicy zachodniej. W latach następnych liczba Polaków sukcesywnie się zwiększała, a akcja przesiedlania Niemców powodowała, że zaczęli oni stanowić niewielki odsetek mieszkańców miasta.

Rozpatrując tematykę zasiedlania miasta Żary, należy stwierdzić, że odbywało się ono powoli i niejednokrotnie z dużymi problemami. Do najważniejszych zaliczyć należy ogromne zniszczenia, jak również błędną politykę nowych władz, która nie pozwalała na przyjmowanie nowych nabytków na własność, umożliwiając tylko ich dzierżawienie¹⁰, co nie sprzyjało rozwojowi handlu ani odbudowie zniszczonych domów.

⁷ *Ibidem*, s. 179.

⁸ APwZGOŻ, Urząd miasta 1945–1950, sygn. 3, Pismo burmistrza miasta do władz wojewódzkich dot. konieczności zatrudniania lekarzy narodowości niemieckiej.

⁹ *Ibidem*, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Żarach, sygn. 7, s. 58–59, Wytyczne dot. zasad zatrudniania pracowników narodowości niemieckiej.

¹⁰ *Ibidem*, Starostwo Powiatowe 1945–1950, sygn. 10, s. 33, Wytyczne władz centralnych dot. zasad przydziału lokali.

Znaczna część ówczesnej społeczności traktowała zamieszkanie w Żarach jako możliwość poprawy swojego bytu i szansę na lepsze jutro. Nie należy jednak zapominać, że widmo nowego konfliktu zbrojnego było wtedy bardzo realne, co stwarzało atmosferę tymczasowości i niepewności w poczynaniach ówczesnych osadników.

Obawy i problemy będące troską przeciętnego obywatela nie hamowały ogólnych założeń władz miasta, które z całą stanowczością (a czasami bezwzględnością) przystąpiły do ustanawiania i umacniania nowego porządku. Wszechwładną kontrolę nad wszystkimi dziedzinami życia przejęli funkcjonariusze Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Decydowali oni o sprawach gospodarczych, przydziale lokali i budynków¹¹. Od pierwszych dni działalności rozpracowaniu poddano również przedstawicieli duchowieństwa¹², które chciało roztoczyć opiekę nad osadnikami. Na terenie Żar rozpoczęły działalność organizacje antyrządowe (Narodowe Siły Zbrojne, w skład których wchodziły grupy „Pasięka” oraz grupa numer 5 im. Księcia Józefa Poniatowskiego) lecz zostały rozpracowane, a następnie zlikwidowane przez Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego. Inną organizacją działającą w Żarach była Armia Krajowa, a właściwie jej byli członkowie, którzy po rozwiązaniu AK przystąpili do walki z władzą ludową. Na terenie szkoły górniczej założyli oni organizację konspiracyjną ŚWO (Śmierć Wrogom Ojczyzny). Formacja ta w niedługim okresie rozwinęła dość poważną działalność polegającą na szerzeniu hasel antypaństwowych oraz antykomunistycznych, jak również szkoleniu nowych członków w dziedzinie wojskowości, aby w przyszłości mogli zasilić oddziały partyzanckie. Niestety zbyt mała czujność oraz znaczne poszerzenie szeregów organizacji spowodowało dekonspirację, a następnie likwidację ugrupowania przez funkcjonariuszy MBP¹³.

Wszystkie przedstawione tu przykłady walki z nowym ustrojem oraz przedstawicielami władzy skazane były na niepowodzenie. Władza przy wsparciu ZSRR umacniała się i przejawy tego były widoczne również na nowo przejętych ziemiach zachodnich, na których przystąpiono do organizowania różnych dziedzin życia praktycznie od podstaw. Przedstawię tu różne aspekty przemian, od gospodarczych począwszy, a na życiu kulturalnym kończąc.

¹¹ *Ibidem*, Starostwo Powiatowe 1945–1950, sygn. 10, s. 33, Pismo MBP do władz miasta dot. zasad przydziału lokali dla RUBP.

¹² *Ibidem*, Starostwo Powiatowe 1945–1950, sygn. 2, s. 63, Raport RUBP dot. działalności duchowieństwa w Żarach.

¹³ L. Malinowski, *Organizacje konspiracyjne działające w Żarach w latach powojennych*, Żary 1997, s. 4–5.

Rozpocznę od dziedziny najistotniejszej, czyli zabezpieczenia medycznego dla nowych mieszkańców tych ziem. Zagadnienia ochrony zdrowia były poruszane od pierwszych dni po wyzwoleniu miasta¹⁴. Początkowo zajmowała się nimi armia radziecka, tworząc z ocalałych budynków szereg placówek służby zdrowia. Przejęcie zarządzania przez władze polskie spowodowało dalszy rozwój ochrony zdrowia w mieście i jego okolicach.

Pierwszym szpitalem dla ludności cywilnej był szpital miejski utworzony przy wylocie ulic w kierunku Żagania. Ta niewielka placówka nie była w stanie zaspokoić potrzeb coraz większej liczby mieszkańców, toteż przystąpiono do organizowania kolejnych szpitali. Należy wspomnieć, że podstawowym problemem w tamtych czasach nie był brak pomieszczeń, bo te mimo zniszczeń wojennych były osiągalne. Większą trudność stanowił brak wyposażenia. To, którym dysponowano, pochodziło z demobilu. Część braków uzupełniano poprzez rekwirowanie sprzętu z prywatnych gabinetów niemieckich lekarzy, a ich samych zatrudniano w gabinetach dostępnych dla mieszkańców.

Omawiając powstającą w Żarach służbę zdrowia, nie sposób pominąć 105. Szpitala Wojskowego. Jego historia rozpoczyna się zaraz po zakończeniu działań wojennych i związana jest z 11 Dywizją Piechoty. Po przeniesieniu do Żar personel tego szpitala garnizonowego otrzymał do dyspozycji 25 ha terenu po niemieckim szpitalu psychiatrycznym. Większa część otrzymanego majątku została wykorzystana natychmiast, natomiast budynki, które uległy zniszczeniu, stopniowo remontowano, zwiększając z każdym rokiem liczbę łóżek, które udostępniano również ludności cywilnej.

Żary po zakończeniu działań wojennych były miastem bardzo zniszczonym. Zniszczenia nie ominęły także przemysłu. Głównym i podstawowym zadaniem było uruchomienie tych zakładów, których praca nie wymagała wysokich nakładów finansowych. Należy wymienić tu dwie gałęzie produkcji, które nadały kierunek rozwojowi miasta: produkcję lniarsko-bawełnianą oraz wydobycie węgla brunatnego.

Przemysł lniarski początkowo rozwijał się bardzo dobrze, gdyż uruchomiono zakłady w całym mieście oraz poza jego granicami. Na wzrost wydajności i jakości pracy¹⁵ bardzo duży wpływ miały ciągłe szkolenia dla pracowników. To wszystko zostało jednak zaprzepaszczone przez złą politykę dotyczącą uprawy lnu, jak również złe plany kontraktacyjne, które doprowadziły do tego, że znaczenie tego przemysłu zmalało, a w późniejszych latach nastąpił jego całkowity zanik.

¹⁴H. S z c z e g ó ł a, *Źródła do początków władzy ludowej na Ziemi Lubuskiej 1945–1947*, Poznań-Zielona Góra, s. 40–79.

¹⁵T. J a w o r s k i, *op.cit.* s. 204.

Odmienne sytuacja wyglądała z przemysłem bawełnianym. Już po przejęciu przez władze polskie zakładów przystąpiono do uruchamiania poszczególnych oddziałów. Początkowo zatrudniano obywateli niemieckich oraz Polaków, którzy pracowali w tych zakładach w czasie wojny jako robotnicy wywiezieni na roboty przymusowe. Sytuacja ta zaczęła się zmieniać w miarę upływu czasu. Prowadzono kursy dla pracowników oraz uruchamiano coraz większe liczby krosien, co powodowało, że produkcja się zwiększała i zaczęła przynosić zyski¹⁶. Głównym asortymentem produkowanym w Żarach były tkaniny lekkie, na które był popyt na terenie całego kraju i poza jego granicami.

Kolejna dziedzina przemysłu na terenie Żar i w okolicach to wydobywanie węgla brunatnego. Jego rozwój był początkowo utrudniony, ponieważ zniszczenia wojenne oraz braki dokumentacji stwarzały ogromne problemy. Co prawda doszło do utworzenia zjednoczenia, które zarządzało wydobywaniem węgla w tym rejonie. Uzyskiwany urobek wykorzystywany był w nowo powstającym przemyśle, jak również udostępniany ludności naszego regionu. Ta dziedzina przemysłu z biegiem czasu traciła na znaczeniu, aż do całkowitego zaprzestania wydobywania.

W Żarach istniały również inne zakłady, które miały małe znaczenie gospodarcze, ale pozwalały na zatrudnianie coraz większej liczby mieszkańców miasta¹⁷.

Równocześnie z rozwojem gospodarczym przystąpiono do organizowania szkolnictwa oraz życia kulturalnego. Podstawowym problemem, z jakim przyszło zmierzyć się nowym władzom, był brak odpowiednich budynków, które nadawałyby się do zaadaptowania na budynki szkolne, a także brak wykwalifikowanej kadry pedagogicznej. Przystąpiono do tworzenia całego systemu nauczania, począwszy od przedszkoli poprzez szkoły podstawowe i zawodowe, na szkołach średnich kończąc¹⁸. Należy dodać, że tak szybkie i wszechstronne rozwinięcie szkolnictwa w pierwszych latach powojennych mogło się odbyć tylko dzięki ofiarnej pomocy całego społeczeństwa. To nie kto inny, tylko rodzice we własnym zakresie dążyli do stworzenia warunków, które pozwalały na pobieranie nauki przez ich dzieci. Tamte czasy cechowały się heroizmem i poświęceniem, więc również braki w wyszkoleniu i wykształceniu kadry nauczycielskiej nadrabiano pracowitością oraz wolą pokonania trudności.

Równocześnie z rozwojem szkolnictwa w Żarach zaczęło rozwijać się życie sportowe. Główną dyscypliną, która zyskała znaczenie, była piłka nożna.

¹⁶I d e m, *Przemysł włókienniczy rejonu żarskiego w 40-leciu PRL*, Żary 1985, s. 22.

¹⁷H. S z c z e g ó ł a, *Ziemia żarska...*, s. 62–69.

¹⁸T. J a w o r s k i, *Żary w dziejach...*, s. 214–215.

Pierwszym utworzonym klubem był Klub Sportowy „Promień”. Jego sekcja piłkarska zaczęła odnosić w tamtym czasie znaczne sukcesy w utworzonej lidze wojewódzkiej. Drugim klubem w Żarach był Klub Sportowy „Włókniarz” utworzony przy Żarskich Zakładach Przemysłu Bawełnianego; osiągnięciami sportowymi znacznie odbiegał od pokładanych w nim nadziei. Do innych dyscyplin sportowych, które rozwijały się w Żarach, zaliczyć możemy jeszcze boks, zapasy, kolarstwo oraz pływanie. Błędna polityka prowadzona przez przedstawicieli władz terenowych, które nie dbały o posiadane obiekty, spowodowała, że te dyscypliny sportu wkrótce przestały się rozwijać.

Przejawem stabilizacji i umacniania się polskości na nowo przejętych terenach był rozwój działalności kulturalno-oświatowej, tak istotnej dla integracji nowych mieszkańców ziem zachodnich. Należy wspomnieć, że ówczesni osiedleńcy wywodzili się z różnych regionów naszego kraju. Byli przedstawicielami odmiennych kultur oraz obyczajów. Najszybciej działalność oświatowo-kulturalną zorganizowano na węźle Polskich Kolei Państwowych, gdzie utworzono orkiestrę oraz zespół dramatyczny. W działalności artystycznej kroku dotrzymywała grupa teatralna powstała przy Powiatowym Domu Kultury¹⁹. Również zakłady pracy w Żarach część swoich funduszy przeznaczają na działalność kulturalno-oświatową. Przez cały omawiany okres utworzono w tych zakładach siedem grup artystycznych, które zrzeszały 118 osób. Stworzono również grupy taneczne, muzyczne oraz wokalne; było ich dziesięć i skupiły łącznie 323 członków. Dały w sumie 278 występów.

Należy obiektywnie stwierdzić, że proces konsolidacji osiedleńczej ludności został zakończony w sposób pomyślny. Społeczeństwo tak zróżnicowane kulturowo i obyczajowo tworzyło nową kulturę tych ziem.

Omawiając pierwsze lata powojenne Żar, nie sposób pominąć również tematyki związanej z sytuacją organizacji politycznych oraz społecznych. Wiadomo jest, że były to partie z jednej strony areny politycznej, czyli lewicy, która pod patronatem ZSRR przejęła władzę w Polsce. W początkowym okresie do głosu dochodzili jeszcze członkowie Polskiego Stronnictwa Ludowego, którzy zaczęli oddziaływać w znacznym stopniu na życie społeczne, gospodarcze i polityczne miasta. Działalność ta nie była pozytywnie postrzegana przez działaczy Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Partii Socjalistycznej, którzy byli zaniepokojeni możliwością utraty kontroli nad kluczowymi dziedzinami życia. Działania podjęte przez komunistów i socjalistów doprowadziły do zmniejszenia liczebnego, a następnie całkowitego usunięcia ludowców od

¹⁹H. Szczegółka, *Źródła do początków...*, s. 95.

władzy. Dlatego też sukcesy i porażki lat 1945–1950 należy przypisać PPR oraz PPS, a później Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej²⁰.

PPR swoją działalność polityczną rozpoczęła w czerwcu roku 1945. Za jeden z głównych celów stawiała sobie poszerzenie swoich szeregów, co było jednoznaczne z wypaczeniem oraz rozminięciem się zamierzeń z rzeczywistością. Innym zadaniem aktywu PPR było dążenie do połączenia się z bratnią partią, jaką była PPS. W Żarach PPR liczyła 3439 członków, natomiast PPS 1781. Co prawda przed samym zjednoczeniem ostro zredukowano szeregi obu formacji²¹, biorąc za kryteria oceny lojalność wobec partii oraz ślepe posłuszeństwo w działaniach na rzecz utrzymania władzy. Faktem jest, że z czystek partyjnych obronną ręką wyszła PPR, która usunęła mniejszą liczbę członków.

Do pierwszego zebrania zjednoczeniowego PZPR doszło 20 marca 1949 r. Wybrano wtedy władze partyjne. Od tego momentu można powiedzieć o przewodniej roli partii w życiu społecznym i gospodarczym. Wprawdzie działalność polityczną rozwijały też inne formacje, do których zaliczyć należy Stronnictwo Demokratyczne.

Liczebność partyjnych szeregów, jak i utrudnienia ze strony władz komunistycznych powodowały, że działalność ta była prowadzona w niewielkim zakresie i nie zagrażała w żadnym stopniu komunistom.

Działalność polityczną rozpoczęły również organizacje młodzieżowe. Jedną z pierwszych, które zostały utworzone, był Związek Walki Młodych²². Przyjazd znacznej ilości młodych ludzi i dźwigający się od podstaw przemysł to powody, dla których szeregi tej organizacji rosły w szybkim tempie. Inną formacją młodzieżową, z jaką spotykamy się w Żarach, była Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (OMTUR). Obydwa przedstawione tu ugrupowania odegrały istotną rolę w rozwoju kulturalnym, politycznym i intelektualnym miasta.

Od pierwszych dni po wyzwoleniu bardzo intensywną działalność rozpoczął również Związek Harcerstwa Polskiego. Komenda Hufca została utworzona już w roku 1946 i z biegiem czasu rozwijała się liczebnie. Utworzono dwie komendy, męską i żeńską. Do podstawowych zadań, jakie stawiali sobie harcerze, należała praca społeczna na rzecz miasta, jak również szerzenie tradycji harcerstwa polskiego. Ta piękna i zaszczytna działalność została przerwana przez władze komunistyczne, które błędnymi decyzjami

²⁰T. Jaworski, *Żary w dziejach...*, s. 189.

²¹*Ibidem*, s. 88.

²²H. Szczegółka, *Związek Walki Młodych na Ziemi Lubuskiej (1945–1948)*, Poznań 1965.

doprowadziły do zmiany nazwy Związku Harcerstwa Polskiego na Organizację Harcerską oraz do zmniejszenia zakresu działalności.

Życie w nowo powstałym państwie polskim, jak i na świeżo przyłączonych ziemiach zachodnich dopiero się rozpoczynało. Przedstawione tu lata powojenne cechowały patriotyzm i spontaniczność, tak umiejętnie wykorzystywane przez nowe władze. Już lata następne pokazały, że system komunistyczny nacechowany był nie troską o społeczeństwo, ale służalczym podporządkowaniem ZSRR i rządowi garstki prominentów, którzy dzierżyli ster władzy. Nadchodzące wypaczenia i błędy komunistów nie miały ominąć ziem zachodnich, jak również miasta Żary.